2020

ANNALS DEL PATRONAT D'ESTUDIS HISTÒRICS D'OLOT I COMARCA

PEHOC

31

La restauració de Sant Feliu de Monars (Montagut - Oix)

BIBIANA AGUSTÍ FARJAS
LLUÍS BAYONA PRATS
LLUÍS BUSCATÓ SOMOZA
IRENE LLUSENT GUILLAMET
SERVEI DE MONUMENTS DE LA DIPUTACIÓ DE GIRONA

RESUM

Al llarg d'aquests darrers anys, el Servei de Restauració de Monuments de la Diputació de Girona, en col·laboració amb l'entitat Amics de l'Alta Garrotxa i amb el suport de l'Ajuntament de Montagut-Oix i del Bisbat de Girona, ha rehabilitat l'església de Sant Feliu de Monars. Es tracta d'un edifici religiós —l'antiga parròquia de la població— d'estil romànic, que estava abandonat des de principis del segle XX. La intervenció restauradora ha consistit, bàsicament, en netejar el conjunt arquitectònic i a reparar-ne la coberta perquè es pugui conservar i, alhora, afavorir-ne l'estudi i la visita.

Paraules Clau

Església, parròquia, romànic, edat mitjana, religió, arquitectura, restauració.

ABSTRACT

The Monuments Service of Diputació de Girona, in collaboration with the entity Amics de l'Alta Garrotxa and with the support of the Montagut-Oix Town Council and the Bishopric of Girona, recently restored the church of Sant Feliu de Monars. This is a Romanesque-style religious building —the former parish of the town— that was abandoned since the beginning of the 20th century. The restoration work basically consisted of cleaning the architectural complex and repairing the roof so that it could be preserved and, at the same time, enable its study and visit.

Keywords

Church, parish, Romanesque, Middle Ages, religion, architecture, restoration.

«Los objetos que permanecen en el tiempo transmiten de una manera directa a los individuos noticias y sensaciones que provienen del pasado. Como apunta Kubler, son la Puerta más directa hacia el pasado, mucho más que los dichos y las historias o las mismas ideas escritas, porque están presentes ante nuestros ojos y se pueden tocar.»

Josep Ballart
El patrimonio histórico y arqueológico: valor y uso

L'església de Sant Feliu de Monars[1] (també coneguda com de Sant Sebastià) és un edifici religiós actualment sense ús que s'alça al vessant sud del puig del Comanegra, a uns 905 metres d'altitud sobre el nivell del mar, dins de l'antic terme del desaparegut municipi de Monars.[2] L'accés al monument només es pot fer a peu, atès que el camí que hi duu no permet el trànsit rodat. En concret, s'hi arriba per una pista forestal sense asfaltar que s'obre a un lateral de la carretera que mena de Rocabruna a Beget (a poc més de tres quilòmetres de la primera població) i arriba fins a les basses de Monars. Un cop aquí, cal deixar-hi el vehicle i fer la resta del camí a peu per un caminet força irregular i amb un fort pendent.[3]

Estructuralment és una construcció força senzilla, d'estil romànic. Consta d'una única nau de planta rectangular capçada a llevant per un absis també rectangular,

1 El nom «monar», significa molí mogut per aigua. En conseqüència, cal entendre que el topònim fa referència a l'existència de nombrosos molins a la zona. Antoni Maria Alcover i Francesc de Borja Moll, *Diccionari català-valencià-balear*. Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1978. [en línia] 26 d'octubre de 2020. Disponible a: http://dcvb.iec.cat.

2 Monars va perdre la seva independència l'any 1857 quan s'incorporà al proper municipi d'Oix, que, al seu torn, l'any 1975 s'uní amb el de Montagut. Per obtenir una visió general de com era el poble de Monars tot just abans de la seva desaparició, vegeu: Pascual Madoz, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, [Reedició] Curial Edicions, Barcelona, 1985, p. 144.

3 Aquest, emperò, no és l'únic camí que permet accedir-hi. Per exemple, els paletes que s'encarregaren de l'obra empraren una pista forestal que es troba a uns 700 metres abans d'arribar a Beget, per la carretera Oix-Beget, apte per a vehicles 4 x 4. Aquesta passa per la casa del Sunyer i el collet de la Figuera, anomenat així perquè a prop hi ha una casa en ruïnes anomenada La Figuera, un antic refugi de muntanya. Al final de la citada pista arrenca un camí fressat d'un dos kilòmetres i mig que arriba a Monars. L'Ajuntament de Camprodon l'arranjà poc abans de l'inici de les obres.

coberta a dues aigües i amb una petita espadanya damunt de la façana oest. L'aparell és uniforme i està format per carreus escairats tot i que escassament polits, els de la nau més treballats que no pas els de l'absis, on l'obra és més matussera i de pitjor qualitat. Estan col·locats formant filades més o menys uniformes però amb nombroses irregularitats —entre els blocs es poden observar nombrosos rebles que tracten de regularitzar-les (Figura 1).

Figura 1: Vista general del costat de migdia de l'edifici. Hi podem observar l'estat de degradació dels seus diversos elements. La coberta de llosa i teula havia desaparegut i l'espadanya, bastida en època moderna, es trobava molt malmesa i amenaçava ruïna. També podem veure les diferències estructurals entre la nau, on s'obre la porta d'accés, i l'absis, que sembla una obra clarament posterior.

Pel que fa a les obertures, són petites i escasses. A la façana de ponent, com era tradicional, al mig del mur i just a sota del campanar, s'obre una petita finestra de doble esqueixada típicament romànica. Al mur de migdia, també seguint la tradició, es troba la porta d'accés, del mateix estil romànic, amb una llinda rectilínia i un timpà llis al capdamunt. A la mateixa façana també s'obren dues finestres en arc de mig punt, una situada a la nau, entre la citada porta i l'absis, i la segona a l'absis. A la part superior del mur de llevant de l'absis hi ha un petit òcul, just a sota del qual s'observa l'empremta deixada al mur per una finestra romànica de doble esqueixada, paredada en una data indeterminada. Possiblement, tant l'obertura de l'òcul com el tancament de la finestra foren el resultat d'una important reparació que calgué fer als inicis de l'època moderna, atès que tota la cantonada nord-est de l'absis sembla haver estat refeta amb anterioritat a la construcció de la sagristia —més endavant es tornarà a parlar d'aquesta reforma—, que s'adossa a l'església just en aquest punt (Figura 2).

Figura 2: Primer pla de la zona est de la coberta un cop netejada de runa i herbes. Aquesta actuació permeté localitzar els forats de les cordes de les campanes i l'empremta deixada per la coberta original de llosa, situada a un nivell superior a l'actual.

A l'interior el paviment és de lloses de pedra adaptades al subsòl rocallós, on l'únic element que destaca és un esgraonat que separa la nau del presbiteri (a la nau ja n'hi ha un de petit, prop del citat presbiteri, i els dos següents, més marcats, es troben just sota l'arc que la separa de l'absis). Al cantó nord de l'absis s'observa una obertura força maldestra, practicada a cops de mall en el mur romànic, que dóna accés a la sagristia. Aquesta és una dependència de planta quadrada clarament afegida en època moderna (segles XVII O XVIII),[4] amb paraments de pedres molt irregulars unides amb morter, i, originalment, coberta per una volta d'obra avui dia desapareguda. Al mateix mur nord, dins de la nau però prop del presbiteri, hi ha una petita fornícula —que devia funcionar en origen com una petita capella— i que també fou oberta amb posterioritat a la construcció original. Al mur de migdia i a la zona de l'absis, hi ha dues obertures més, de menors dimensions: una de quadrangular i l'altra en arc, que devien funcionar com una mena d'armariets. Finalment, al costat de ponent de la nau, s'hi pot observar l'empremta d'un cor, segurament bastit a la mateixa

4 La major part de sagristies daten d'aquest període. Amb anterioritat, les seves funcions, malgrat les evidents limitacions, sovint les feia l'espai que quedava entre l'altar principal i el mur de l'absis. Sobre aquest tema vegeu: Xavier Colomer, *La reforma catòlica a la muntanya catalana: Els bisbats de Girona i Vic (1587-1800)*, Associació d'Història Rural, Girona, 2008, p. 170.

època que la sagristia. Concretament, al terra i adossats a la cantonada sud-est, hi ha uns petits graons de pedra que devien servir de base a l'escala de fusta que permetia accedir-hi. I, a mitja paret, s'observa clarament la marca deixada per un desaparegut pis sostingut sobre bigues de fusta.

La part superior de la nau està coberta amb una volta de canó lleugerament apuntada, una solució força habitual en les darreres construccions de tradició romànica, i amb volta de canó a la zona de l'absis. Ambdós sectors s'alcen a nivells diferents (més alt a la nau) i separats per un arc triomfal de mig punt lleugerament ultrapassat, sostingut per dues impostes molt senzilles i desgastades. Exteriorment, la transició entre la part superior dels murs i la teulada té lloc a través d'un ràfec decorat amb una senzilla motllura en cavet (únicament a la nau). Pel que fa a la coberta pròpiament dita, era feta inicialment amb lloses de pedra, però hi ha senyals evidents que, si més no la part de migdia, fou refeta posteriorment amb teula ceràmica, disposada de manera precària i sense consolidar amb morter. Al vessant nord les lloses es conservaven millor, en alguns sectors guardant la seva disposició cavalcada des del carener fins a la cornisa; per sota, el nivell de preparació de les lloses cavalcades estava format per un gruix notable de morter de calç amb fragments de lloses de pedra.[5] De fet, sembla que, en una data indeterminada, i segons es llegeix en l'empremta del mur de llevant de l'espadanya (Figura 3), es va treure part del regruix de terra i runes que, tradicionalment i per regularitzar la teulada, es disposava entre la volta i la coberta. Curiosament, aquesta empremta, tant a un costat com a l'altre, no arriba a la cornisa sinó que s'estronca un metre abans, donant a entendre que la línia d'enllosat funcionava com un trencaaigües.[6] Finalment, cal esmentar que damunt de la façana de ponent s'alça un petit i massís campanar en espadanya amb dos ulls, segurament també bastit en època moderna, els arcs del qual mostren clars senyals d'haver estat refets. I a la zona de l'absis també s'observen les restes del pinyó que originalment coronava aquest sector, que fou retallat en una data indeterminada al nivell de la teulada (Figura 4).

Quant a la datació del conjunt, malgrat la rusticitat de la seva arquitectura, que també s'observa en d'altres construccions properes com Sant Feliu del Bac (restaurada fa uns anys per aquest mateix Servei)[7] o Santa Maria de les Agulles, se l'ha situat entre final del segle XII i principis del següent, ja ben bé a finals del romànic i principis

5 Bibiana Agustí, *Memòria de la intervenció arqueològica a l'església de Sant Feliu de Monars 2018 (Montagut-Oix, Garrotxa)*, inèdit, 2018, p. 19.

6 Bibiana Agustí, «Sant Feliu del Bac (la Vall de Bianya, la Garrotxa)», *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Besalú, 2014, p. 579-581.

7 Bibiana Agustí, «La vella coberta de l'església de Sant Feliu de Monars (Montagut, Garrotxa)», *XVI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. [En premsa].

Figura 3: Absis de l'església de Sant Feliu de Monars. A la part superior podem observar l'empremta deixada per una finestra romànica de doble esqueixada, paredada en època moderna i substituïda per un petit òcul que s'obre immediatament al damunt.

Figura 4: Restes del pinyó romànic de l'absis, un cop treta la runa que el cobria i consolidat.

del gòtic.[8] Si, tal com es veurà tot seguit, les fonts documentals són certes, l'edifici hauria estat profundament modificat en algun moment; la lectura dels paraments i dels elements de la coberta ens indiquen que l'absis actual hauria estat afegit a la nau substituint una estructura anterior. En tot cas, la seva advocació a Sant Feliu, màrtir d'origen africà i antic patró de la ciutat de Girona, on morí martiritzat a principis del segle IV, sembla indicar que el culte a la zona ja devia venir d'èpoques pretèrites,[9] mentre que la de Sant Sebastià, advocat contra la pesta, per la qual també és coneguda, és probablement baixmedieval.

En el moment d'iniciar la intervenció, l'edifici presentava un estat de degradació important, però no amenaçava de patir una ruïna immediata. Les principals mancances es trobaven a la coberta, atès que havia perdut els elements impermeables ja feia molts anys i hi creixia una esponerosa vegetació. Només quedaven algunes esparses restes de l'enllosat original i d'un posterior recobriment de teula ceràmica, raó per la qual hi havia nombroses humitats i algun degoter a l'interior. En concret, la zona més malmesa era la volta de l'absis, a la zona on s'uneix amb el mur de la nau, ja que s'hi obria una gran esquerda. L'espadanya també presentava un mal estat general, a causa del desplaçament del pilar nord, que amenaçava amb provocar la caiguda de l'arc (Figura 5). Finalment, la coberta de la sagristia era inexistent, ja havia caigut fa més de dues dècades, d'aquí que els veïns de la masia annexa n'hi instal·lessin una de provisional, a base de pals de fusta, una làmina impermeable i restes de teula, per poder utilitzar-la com una mena de magatzem (malgrat el caràcter heterodox d'aquesta actuació, ha servit per protegir-ne les restes).

Un xic d'història

La primera referència a l'indret de Monars que es té data de l'any 977, quan surt esmentat en l'acta fundacional de la canònica de Santa Maria de Besalú feta pel comte-bisbe Miró Bonfill (920-984).[10] La parròquia, en canvi, no surt citada fins a l'any 1064,

8 Assumpció Arnau, «Església d'absis trapezoïdal de l'Alta Garrotxa», *Annals del Patronat d'Estudis d'Olot i Comarca 1982-1983*, 5 (1984), p. 49-60. I també: AADD, *Catalunya romànica. La Garrotxa*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1990, p. 279.

9 De fet, cal no oblidar que de forma general es pot prendre la norma que les esglésies més antigues estan dedicades a Santa Maria, als apòstols o als primers màrtirs; les d'època visigòtica duen noms de sants locals i, finalment, les creades en temps carolingis prenen noms de sants de la Gàl·lia. Sobre el culte a aquest sant, vegeu: Narcís Amich, «Origen i evolució d'un culte gironí a l'antiguitat tardana (s. IV-VII)», *Revista de Girona*, 240 (2007), p. 67-72.

10 AADD, *Catalunya...*, p. 168.

Figura 5: Vista en picat de la coberta de Sant Feliu de Monars just abans d'iniciar-hi la intervenció. Podem observar com la llosa i la teula de la coberta havien desaparegut quasi totalment i, a més, hi creixia una esponerosa vegetació.

quan es fa esment de la donació d'un alou,[11] situat a la parròquia de Beget i propietat d'una dona anomenada Arsendis, a favor del monestir de Sant Pere de Camprodon. Aquest alou afrontava amb el camí que duia a l'església de Sant Feliu de Monars (cinc anys després la mateixa Arsendis féu una nova donació on torna a esmentar la citada delimitació). Igualment, l'any 1094, apareix també com a afrontament en una altra donació feta per un tal Arnau Arnall, aquest cop a favor de Santa Maria de Besalú.

La primera referència directa a l'església de Monars és força tardana, atès que data de l'any 1228 —tot i que el document que en fa esment fou redactat alguns anys després. Es tracta d'una donació dels delmes de la parròquia feta per Alamanda de Sales, la qual els posseïa pel bisbe de Girona,[12] a la capella de Santa Maria Magdalena de Montpalau, bastida pel seu difunt marit, Arnau de Sales. Posteriorment, aquests delmes passaren a mans del nou senyor del castell de Sales, Ponç de Rocabertí,

11 L'alou era el règim de propietat de béns immobles, generalment terres, segons el qual durant l'edat medieval el propietari (l'aloer) tenia el domini complet, absolut i lliure sobre les terres, és a dir, tant el domini directe (la propietat), com el domini útil (el dret d'ús).

12 *Grosso modo* el delme equivalia a un 10% de la collita dels camperols i teòricament s'havia de destinar al manteniment del clergat i dels edificis religiosos. Ràpidament, però, fou acaparat per laics i institucions religioses, que el percebien en el seu propi benefici. Sobre aquest tema vegeu: Elvis Mallorquí, *El llibre verd del bisbe de Girona (1362-1371): El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle xiv*, Diputació de Girona, Girona, 2011, p. 35 i següents.

l'any 1324 (que l'havia adquirit de Galceran d'Empúries a finals del segle XIII).[13] Finalment, a finals del segle XIV, es té constància que el delme de la parròquia es repartia entre el clergue de l'església de Monars i Pere Blanc, senyor del castell de Bestracà, que el posseïa en feu pel senyor del castell de Sales.[14]

Pel que fa a la vida de la parròquia pròpiament dita, les dades disponibles són esparses i, a més, relativament tardanes. Amb prou feines es té notícia que l'any 1331 el rector, Pere Subirós, rebé una dimissòria (entengui's una dispensa)[15] del Bisbat per prendre ordes (és a dir, per accedir a un càrrec religiós).[16] Dos anys després el bisbe de Girona ordenà als clergues d'Escales, Sant Miquel de Pera, Oix, Talaixà, Bestracà, Hormoier, Maians i Monars urgir els marmessors (persones encarregades d'executar la darrera voluntat d'un testador; sovint parents) perquè fessin complir els llegats piadosos previstos en els testaments. No obstant això, atesa la pobresa d'alguns feligresos, es facultava els citats clergues per donar-los una pròrroga si rebien d'ells seguretat que finalment actuarien.[17] De fet, aquesta pobresa es feia evident en la vida de la parròquia, ja que aquesta no era ni capaç de mantenir amb els recursos propis un rector, i molt menys de garantir la conservació de l'església. Per exemple, hi ha constància que ja l'any 1357 es donà permís a Bernat d'Hom, rector d'Hormoier, perquè agregués Monars a la seva parròquia i es fes càrrec dels seus ornaments.[18] Això, emperò, no vol dir que es fes càrrec directament ell de la cura d'ànimes, que podia ser delegada, com succeí l'any 1362, quan tenim notícia que era el prevere Pere de Monells l'encarregat d'administrar i fer els serveis religiosos de les parròquies de Monars i Maians.[19] O com passà el 1371, quan es donà llicència als obrers de Sant Cristòfol de Greixenturri, Monars, Maians i Hormoier per administrar les parròquies i llogar els serveis d'un prevere.[20] Aquesta situació de manca de recursos, a més, degué empitjorar a final de segle amb el despoblament provocat després de la pesta negra, que, a partir de l'any 1348, arribà al Principat i reduí en poques dècades la població entre un quart i la meitat, segons la

13 Arxiu Diocesà de Girona (a partir d'ara ADG), Notaria 1294-1328, llibre G-6, f. 121v. A més dels de Monars, Ponç de Rocabertí també rebia els delmes de Llanars, Talaixà, Pere, Bestracà, Escales, Sadernes, Monteia, Entreperes, Guitarriu i Sant Julià d'Agustí. Sobre aquest tema vegeu també: Pere Català (coord), *Els castells catalans* (*Vol. 3)*. Rafael Dalmau Editor, Barcelona 1992, p. 96 i següents.

14 Mallorquí, *El llibre verd del…*, p. 409.

15 Nom d'un tipus de document, en general emprat en plural, «lletres dimissòries», expedit habitualment pel bisbe, pel qual s'autoritza un súbdit seu perquè pugui anar a rebre els ordes sagrats d'un altre prelat. Vegeu: Alcover i Moll, *Diccionari…*, [en línia] 26 d'octubre de 2020. Disponible a: http://dcvb.iec.cat.

16 ADG, Lletres 1294-1334, U-4, f. 172-173.

17 ADG, Lletres 1294-1334, llibre U-5, f. 122 v-123

18 ADG, Lletres 1334-1362, llibre U-31, f. 82 v-83.

19 ADG, Lletres 1334-1362, U46, f 73v-74.

20 ADG, Lletres 1362-1420, llibre U-65, f. 45v.

zona.[21] Certament, les zones muntanyenques i isolades, com Monars, es devien veure menys afectades, però tot i així l'impacte fou terrible.

A la mort de Bernat d'Om l'any 1402, la rectoria passà a Pere Guardiola, de qui no hi ha constància documental de si era rector només de Monars o també d'Hormoier.[22] Aquest, emperò, hi restà poc temps ja que l'any 1404 obtingué una dimissòria per al presbiterat.[23] En conseqüència, no ha de resultar estrany que dos anys després s'atorgués novament permís als parroquians de Monars per administrar la rectoria vacant,[24] els quals no tornaren a tenir rector propi fins a l'any 1407,[25] quan l'ocupà Jaume Roger, prevere de Montalban (població occitana). Dos anys després, a la seva parròquia s'agregà l'església de Sant Miquel d'Hormoier (en el document citat surt esmentada com a Sant Miquel de Monars), que per aquelles dates es trobava quasi despoblada ja que només en depenia un mas.[26] En definitiva, malgrat l'escassetat de dades documentals, la conclusió és clara: Sant Feliu de Monars, que mai degué ser una parròquia gaire gran, patí fortament la crisi baixmedieval catalana, que amb la seva corrua de pestes, guerres i fams despoblà bona part del país. Els canvis de parròquia i de rector i les ordres perquè els parroquians es fessin càrrec de la gestió del culte de manera directa són dades que posen en evidència aquest fet. Davant la impossibilitat de mantenir-hi una vida religiosa normal, amb la presència d'un clergue titular, la solució per sortir del pas fou intentar reunir els beneficis de diverses parròquies per mirar d'anar fent la viu-viu en espera de temps millors.[27] Fent un breu incís, cal destacar que la mateixa conservació de l'edifici és una prova clara d'aquesta pobresa, atès que si els parroquians i el rector de torn haguessin disposat dels recursos econòmics necessaris el més lògic hagués estat el seu enderroc i reconstrucció en un estil molt més modern, com succeí arreu.

Sens cap mena de dubte, el conjunt fou afectat pels terribles terratrèmols que sacsejaren el Principat a principis del segle XV. Malgrat que no es té cap notícia directa sobre Sant Feliu de Monars, sí que se sap que a la propera vila de Montagut

21 AADD, *Història de la Garrotxa*, Diputació de Girona, Girona, 2008, p. 251. I també: Coral, Cuadrada, *El llibre de la pesta.*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 2012, p. 102 i següents.

22 ADG, Lletres 1362-1420, llibre U-102, f. 30 (segona numeració).

23 ADG, Lletres 1362-1420, llibre U-104, f. 26.

24 ADG, Lletres 1362-1420, llibre U-106, f. 50v (segona numeració).

25 Cal no oblidar que en aquell temps els curats o rectors només eren servidors de la parròquia, mentre que els encarregats de les obres eren els representants de la feligresia, anomenats *obrers*. Aquest costum es mantingué fins a dates relativament tardanes. Sobre aquest tema vegeu: Josep Maria Puigvert, *Església, territori i sociabilitat (s. XVII i XIX)*, Eumo Editorial, Vic, 2001, p. 113 i següents.

26 ADG, Lletres 1362-1420, llibre U-107, f. 40. I també ADG, Lletres 1362-1420, llibre U-109, f. 18.

27 Josep Maria Marquès, *Una història de la diòcesi de Girona*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2007, p. 95.

hi morí molta gent l'any 1428 (en l'anomenat terratrèmol de la candelera) i seria lògic pensar que Monars també hagués patit aquesta atzagaiada.[28] De fet, a les cantonades nord-oest i Nord-est de l'edifici s'observen esquerdes i senyals inequívocs de reparacions importants, els quals semblen indicar que s'hi hagué d'intervenir per evitar l'ensulsida del mur nord i, de retop, de la volta.

La següent notícia coneguda relativa a la parròquia data del període de l'anomenada Guerra Civil Catalana (1462-1472), que enfrontà el monarca, Joan II (1398-1479), contra l'oligarquia (nobiliària i religiosa) parapetada rere les institucions del país. Durant aquest conflicte la zona quedà la major part del temps dins del territori controlat per Pere Desbach, senyor de Rocabruna i un dels partidaris més ferms del monarca.[29] D'aquí que fos l'encarregat de gestionar els delmes parroquials de Molló, Beget, Maians, Monars (aquests propietat de Berenguer Baturell, senyor d'Oix i Bestracà), Ribelles, Oix, Toralles i la Vall del Bac, que corresponien a membres de l'oligarquia revoltats contra el monarca.[30]

Pràcticament no hi ha dades dels segles XV i XVI sobre la parròquia de Monars. Únicament, i ja entrat el segle XVII (l'any 1601), se sap que havia estat unida amb la de Sant Miquel de Pera i la de Sant Andreu de Bestracà; alhora que l'advocació principal era ja la de Sant Sebastià.[31] L'any 1645 es concedí llicència per beneir una campana, la qual cosa denota que s'hi havia fet alguna obra, com a mínim el campanar actual, i també podria ser que el cor que s'ha esmentat més amunt també dati d'aquesta època. La vida parroquial, doncs, s'havia activat un xic. No obstant això, aquesta reforma no comportà una millora excessiva del culte, tal com denunciava l'any 1722 el bisbe de Girona, Josep Taverner (1720-1726):

«Avent aixi mateix vist en nostra Visita, que la lglesia Parroquial de Pera [Sant Miquel de], te dos sufraganeas; és a saber, la de Bastracà, y la de Monas, y que en la lglesia de Bastracà, sols si diu Missa de quinze en quinze dias-, y en la de Monas, de tres en tres setmanas': Manam, y ordenam, que lo dit Rector cada dia de Festa, diga

28 Carme, Olivera, [*et al.*], *Els terratrèmols dels segles xiv i xv a Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2006, p. 163 i 286.

29 De fet, l'any 1469, amb la caiguda de Girona, fins llavors principal bastió de Joan II a la zona, i el canvi de bàndol del clan Margarit, fou dels pocs cabdills que es mantingueren fidels al monarca malgrat les ofertes de Joan de Lorena, fill de Renat d'Anjou (rei nomenat pels rebels). Sobre aquest tema vegeu: Josep Maria Coll, «Pedro Desbach de Rocabruna, capitán general de la Montaña», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XV (1962), p. 249-256. I també: Miquel Freixa, *Francesc de Verntallat: cabdill de remences*, Base, Barcelona, 2010, p. 234.

30 Santiago Sobrequés i Jaume Sobrequés, *La Guerra Civil Catalana del segle XV. La societat catalana durant el conflicte*, Edicions 62, Barcelona, 1973, p. 196 i 197. Vegeu també: Santiago Sobrequés, *Joan Margarit i Pau: La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya*, Base, Barcelona:, 2006, p. 225 i següents.

31 ADG, Manual de beneficis 1600-1619, llibre D-254, f. 155.

Missa en las lglesias de Pera, y Bastracà, y que dispose que altre Sacerdot cada dia de Festa, diga Missa en la lglesia de Monas, no sent just, que quede est Poble tant temps sens Missa, com experimentava antes.»[32]

Igualment, ordenà que s'hi posessin fonts baptismals, com antigament n'hi havia hagut, senyal inequívoc que ja no s'hi donaven els sagraments i que depenia d'una altra església. Es desconeix si les ordres del bisbe foren dutes a la pràctica, però és evident que indica que hi hagué un increment de població a la zona, atès que el mateix bisbe de Girona considerava necessari que s'hi recuperés el culte. Això seria confirmat per una nova dada de quaranta anys després (1768), quan es té constància documental que es concedí un nou permís per beneir campanes. No se sap què succeí amb l'anterior, però, vist el temps transcorregut i el cost que solia tenir una campana, cal pensar que la primera havia desaparegut. Lògic en un període que fou especialment conflictiu en aquesta zona de Catalunya i en què el bronze era un material preuat i fàcilment reutilitzable.[33] Finalment, la darrera notícia que tenim data de principis del segle XIX, del *Diccionario* de Madoz, on la parròquia de Monars es descriu com una sufragània de Sant Miquel de Pera, servida per un vicari (religiós que fa les funcions d'un altre). Això sí, amb cementiri propi, que donava servei de cura d'ànimes als poc més de cinquanta vilatans que tenia.[34]

Intervenció del Servei de Monuments

La iniciativa per a la restauració de l'església de Monars vingué de l'associació Amics de l'Alta Garrotxa, entitat que ja fa diverses dècades que treballa per a la protecció i conservació del patrimoni monumental d'aquest territori. En una de les seves visites habituals a aquesta mena de monuments, alguns membres de l'entitat s'adonaren de la degradació que patia el bé i decidiren sol·licitar la col·laboració, tècnica i econòmica, de la Diputació de Girona per posar-hi remei. Concretament, el febrer del 2018 demanaren la redacció del projecte de restauració i la direcció de l'execució al Servei de Monuments.[35] Alhora, se sol·licità un ajut econòmic per

32 Ramon Sala, «Un edicte del bisbe Taverner i d'Ardena sobre l'estat de les parròquies de l'Ardiaconat de Besalú a principis del segle XVIII», *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 4 (1982), p. 221.

33 ADG, Lletres 1586-1819, llibre U-250, f. 165 i llibre U-283, f. 64v.

34 Madoz, *Diccionario...*, p. 144.

35 Dins de la Diputació de Girona l'àrea que s'encarrega de l'ajut econòmic i tècnic per a la conservació dels béns immobles de valor patrimonial és el Servei de Monuments, que existeix com a tal des de finals dels anys setanta. Sobre aquest tema vegeu: Lluís Bayona, «Gestió del patrimoni des del Servei de Monuments de la Diputació de Girona: Entre la restauració i el manteniment», *Intervenció i gestió sostenible del patrimoni històric*, Patrimoni 2.0 Consultors, Barcelona, 2018, p. 129 i següents.

atendre'n el cost, dins de la campanya d'ajuts anuals per a la restauració de béns immobles de valor patrimonial que gestiona el mateix Servei.

L'actuació restauradora s'inicià amb l'aixecament planimètric general de l'edifici. En aquesta tasca van ser d'una gran ajuda les noves tecnologies, que agilitzaren enormement la feina, tot i que en aquest cas es va seguir un procediment poc habitual. Generalment, l'aixecament es realitza amb un escaneig làser de l'edifici, que permet obtenir una imatge fidedigna en 3D del conjunt, amb la qual cosa es pot copsar amb exactitud la seva situació real i obtenir un veritable document històric del seu estat de conservació. Malauradament, per les dificultats d'accés aquest cop no es va poder utilitzar aquest sistema, atès que l'aparell del Servei és força pesat i no era possible accedir amb ell a l'obra. En conseqüència, es va optar per fer ús de la fotogrametria, una tècnica amb la qual les propietats geomètriques dels objectes es determinen a partir d'imatges fotogràfiques. Imatges que es van prendre mitjançant l'ús d'un petit dron. D'aquesta manera es va obtenir també un model tridimensional de l'edifici, que mostrava de manera acurada les patologies que presentava. Un cop finalitzada aquesta fase prèvia, es redactà un projecte de consolidació d'urgència, en el qual es plantejava renovar la coberta i resoldre els problemes estructurals de la volta de l'absis i l'espadanya, que l'estudi previ havien assenyalat com els elements més malmesos.

Per iniciar els treballs fou imprescindible preparar el recull de tot el material necessari per a l'obra, atès que el transport, a causa de la situació ja descrita de l'edifici, havia de ser amb helicòpter i es pretenia fer-ho en un únic viatge per tal d'abaratir despeses (finalment, se'n feren dos).[36] El material es dugué en vehicle fins a les citades basses de Monars i un cop aquí fou carregat en l'helicòpter, actuació força habitual en les restauracions del Servei de Monuments quan no es disposa d'un bon accés rodat (Figura 6).[37]

Un cop transportat el material a l'obra, per tal d'accedir a la coberta i poder treballar amb seguretat, s'instal·laren unes bastides laterals —també transportades amb l'helicòpter— i, immediatament, es començà la neteja de tota la terra de replè i la runa que cobria la volta per tal de poder així copsar directament quins desperfectes patia (Figura 7). Òbviament, es guardaren totes les lloses i teules procedents de la nau i de la sagristia que eren susceptibles de ser aprofitades per tornar-les a col·locar. Aquesta actuació permeté, a més de sanejar la volta, fer dos descobriments importants.

36 Malauradament, el tipus de llosa escollida inicialment tingué més pèrdues de les previstes, per irregularitats i trencaments, i això obligà a fer-ne una nova tramesa per poder finalitzar l'obra.

37 Lluís Bayona, «Recuperar els castells per redescobrir el territori». *Torres i castells, s. VI-XIV: Més enllà de les pedres*, Patrimoni 2.0 Consultors, Barcelona [En premsa].

Figura 6: Càrrega de materials a la zona de les basses de Monars. La impossibilitat d'accedir en vehicle a l'obra obligà a utilitzar el transport aeri per dur-hi els materials.

En primer lloc, recuperar els forats de les cordes de les campanes, a la zona de ponent, que travessaven la volta (aquestes campanes eren les de l'espadanya, en conseqüència els forats no eren originals de l'obra romànica sinó que foren oberts a la volta en el moment de bastir-se aquest element, al segle XVII). I, en segon lloc, copsar el perill que suposava l'esquerda de l'absis, que era molt més gran del que originalment s'havia imaginat (Figura 8). La intervenció en aquest sector de l'absis va permetre la troballa de les restes de l'antic pinyó romànic de la façana est, que estava totalment trencat i arrasat, però encara en quedava l'empremta a la volta, i que s'ha marcat posant únicament un gruix de llosa al ràfec, a les cantonades nord i sud.

Figura 7: Vista general de les obres de restauració. S'iniciaren amb la instal·lació d'una bastida metàl·lica que permeté accedir amb facilitat a la coberta i així netejar-la i sanejarla.

Figura 8: Imatge de l'esquerda de la zona de l'absis, un cop netejada la runa que la cobria.

Fet això, es referen els pendents de la teulada. En aquest cas no es va recuperar el pendent original romànic, sinó que es mantingué l'actual. Les parts més enfonsades es reompliren amb una capa de formigó de calç hidràulica i argila expandida i després, per anivellar, es disposà una segona capa de formigó de calç hidràulica.

La darrera actuació fou refer la coberta. A la nau s'utilitzà llosa de pedra, tipus quarsita marró brillant, que té un to i una textura similars a l'existent, col·locada amb morter de calç hidràulica natural. A l'espadanya i l'absis, que com hem vist eren les zones més malmeses, calgué cosir les esquerdes amb una rejuntada parcial de morter de calç hidràulica. Aquesta actuació fou reforçada a l'espadanya amb la instal·lació d'unes grapes de ferro corrugat, inserides per la part superior, perquè treballessin com a tirants; per evitar que es rovellessin es van protegir amb morter de ciment blanc. Alhora, per poder treballar amb seguretat, es van apuntalar i rejuntar els dos arcs. Finalment, es van restaurar la coberta de l'absis i l'espadanya, que es cobriren amb la teula vella reaprofitada a les peces cobertores i teula nova a les canaleres, quan fou possible. Quant a la coberta de la sagristia, no es va poder recuperar la volta caiguda i es va alçar una estructura nova de cabirons i llates, amb una coberta superior de teules, també reaprofitades per a les cobertores i envellides per a les canaleres. Per evitar el perill que les teules llisquessin es van introduir petits tocs d'escuma de poliuretà entre la teula i la fusta. Quant a l'aresta, es va posar morter de calç entre les teules (Figura 9).

Figura 9: Vista aèria de la coberta de Sant Feliu de Monars en procés de restauració. Les esquerdes i els forats van ser tapats i coberts, amb llosa a la nau i absis i teula a la sagristia.

Pel que fa a la resta de l'edifici no s'hi intervingué i es mantingué tal com estava en el moment d'iniciar la restauració. L'obra ja era estable i, com que no es preveia adequarla per a cap funció, no calia intervenir enlloc més. Tampoc es van refer els tancaments, portes i finestres. El motiu d'això és que, per experiència, s'ha comprovat que en llocs aïllats, escassament habitats i sense opcions de fer-hi un control mínim, privar-ne el lliure accés és pitjor que inútil. L'acció allunya els possibles excursionistes i visitants, que en pensar que no podran accedir-hi redueixen les seves visites, i en canvi no atura els actes de vandalisme.[38] La fórmula és ben senzilla: a més accessibilitat i interacció amb la població, més estima cap al monument i menys danys provocats pels nostres nous bàrbars.[39]

38 Un exemple patit pel mateix Servei de Monuments és el que va ocórrer a l'església preromànica de Sidillà, a Foixà. Aquí, als anys vuitanta, s'hi actuà d'urgència. Es reforçà la volta de l'edifici, s'apuntalà, es tancaren accessos i es deixà en espera d'una intervenció més general quan les circumstàncies econòmiques i polítiques ho permetessin. Doncs bé, els tancaments foren rebentats i l'edifici va ser objecte de contínues bretolades que, a més, contribuïren a foragitar els visitants a causa de la imatge d'abandonament i deixadesa del conjunt. Quan finalment, fa poc més de dos anys, s'hi intervingué novament es va optar per deixar-lo accessible al públic. Actualment, l'edifici es conserva en perfectes condicions i rep un reduït, però creixent, nombre de visites, sense que es tingui constància de cap bretolada. Vegeu: Gisela Ripoll [*et al.*], «Sidillà, de la vil·la romana a aglomeració medieval». *Revista de Girona*, 307 (2018), p. 46-49.

39 Lluís Bayona, «La preservación de los valores documentales de los monumentos militares: la torre del Àngel de Pontós, las de Sant Miquel de Girona y las de Sant Francesc de Olot». *Los monumentos militares y la sociedad catalana*. Les Fortaleses Catalanes, Figueres, 2009, p. 77.

BIBLIOGRAFIA

AADD, *Catalunya romànica. La Garrotxa*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1990.

AADD, *Història de la Garrotxa,* Diputació de Girona, Girona, 2008.

Narcís Amich, «Origen i evolució d'un culte gironí a l'antiguitat tardana (s. iv-vii)», *Revista de Girona*, 240 (2007), p. 67-72.

Antoni Maria Alcover i Francesc de Borja Moll, *Diccionari català-valencià-balear*. Editorial Moll, Palma de Mallorca, 1978.

Assumpció Arnau, «Esglésies d'absis trapezoïdal de l'Alta Garrotxa», *Annals del Patronat d'Estudis d'Olot i Comarca 1982-1983*, 5 (1984), p. 49-60.

Bibiana Agustí, «Sant Feliu del Bac (la Vall de Bianya, la Garrotxa)», *XII Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Besalú, 2014, p. 579-581.

Bibiana Agustí, *Memòria de la intervenció arqueològica a l'església de Sant Feliu de Monars 2018 (Montagut-Oix, Garrotxa)*, inèdit, 2018.

Bibiana Agustí, «La vella coberta de l'església de Sant Feliu de Monars (Montagut, Garrotxa)», *XVI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona.* [En premsa].

Lluís Bayona, «Gestió del patrimoni des del Servei de Monuments de la Diputació de Girona: Entre la restauració i el manteniment», *Intervenció i gestió sostenible del patrimoni històric,* Patrimoni 2.0 Consultors, Barcelona, 2018, p. 129-136.

Lluís Bayona, «Recuperar els castells per redescobrir el territori». *Torres i castells, s. vi-xiv*: Més enllà de les pedres, Patrimoni 2.0 Consultors, Barcelona [En premsa].

Lluís Bayona, «La preservación de los valores documentales de los monumentos militares: la torre del Àngel de Pontós, las de Sant Miquel de Girona y las de Sant Francesc de Olot». *Los monumentos militares y la sociedad catalana*. Les Fortaleses Catalanes, Figueres, 2009, p. 75-90.

Pere Català (coord), *Els castells catalans* (*Vol. 3)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona 1992.

Josep Maria Coll, «Pedro Desbach de Rocabruna, capitán general de la Montaña», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XV (1962), p. 249-256.

Xavier Colomer, *La reforma catòlica a la muntanya catalana*: *Els bisbats de Girona i Vic (1587-1800),* Girona: Associació d'Història Rural, 2008.

Coral Cuadrada, *El llibre de la pesta.*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 2012.

Miquel Freixa, *Francesc de Verntallat*: *cabdill de remences*, Base, Barcelona, 2010.

Pascual Madoz, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar,* [Reedició.] Curial Edicions, Barcelona, 1985.

Elvis Mallorquí, *El llibre verd del bisbe de Girona (1362-1371)*: *El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle xiv*, Diputació de Girona, Girona, 2011.

Josep Maria Marquès, *Una història de la diòcesi de Girona*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2007.

Carme Olivera [*et al.*], *Els terratrèmols dels segles xiv i xv a Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2006.

Josep Maria Puigvert, *Església, territori i sociabilitat (s. xvii i xix)*. Eumo Editorial, Vic, 2001.

Gisela Ripoll [*et al.*], «Sidillà, de la vil·la romana a aglomeració medieval». *Revista de Girona*, 307 (2018), p. 46-49.

Ramon Sala, «Un edicte del bisbe Taverner i d'Ardena sobre l'estat de les parròquies de l'Ardiaconat de Besalú a principis del segle xviii», *Annals del Patronat d›Estudis Històrics d›Olot i Comarca*, 4 (1982), p. 216-234.

Santiago Sobrequés i Jaume Sobrequés, *La Guerra Civil Catalana del segle xv. La societat catalana durant el conflicte*, Edicions 62, Barcelona, 1973.

Santiago Sobrequés, *Joan Margarit i Pau: La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya*, Ed. Base, Barcelona, 2006.

AUTORS

Bibiana Agustí Farjas (Olot, 1962).

Doctora en Història per la Universitat de Girona (1999) amb la Tesi doctoral: "Els rituals funeraris en el període Calcolític - Bronze Final al nordest de Catalunya". Treballo a la societat IN SITU SCP com arqueòloga i antropòloga. Formo part de la Missió Arqueològica catalana–francesa-egípcia (UB – Paul Valéry /Montpéllier- Universitat del Caire) al jaciment d'Oxirrinc a Mínia (Egipte) i de l'equip de recerca en Memòria Històrica del Pla de Fosses de la Generalitat de Catalunya.Com docent imparteixo els cursos "Antropología física y arqueología funeraria básica para la Historia Antigua del Mediterráneo y Próximo Oriente" al CEPOAT de la Universidad de Murcia.

Lluís Jaume Buscató i Somoza (Roses, 1971).

Roses, 1971. Llicenciat en geografia i història per la Universitat Central de Barcelona l'any 1994. Doctor en història per la Universitat de Girona l'any 2012 amb la tesi: "De l'antiquarisme a l'arqueologia. La protecció del patrimoni històric i arqueològic a la província de girona (1835-1876)". Autor d'una quarentena de treballs, publicats en revistes diverses, centrats en l'estudi de la historiografia de l'arqueologia, la història militar la protecció del patrimoni històric i arqueològic i la història antiga. Quant a l'activitat professional ha desenvolupat tasques administratives a diversos ajuntaments i arxius de les comarques gironines (Ajuntament de Roses, Ajuntament de Banyoles i Diputació de Girona, aquí al Centre de la Imatge de la Diputació de Girona). Actualment, és tècnic auxiliar del Servei de Monuments de la Diputació de Girona.

Irene Llusent Guillamet (Girona, 1987).

Arquitecta per la Universitat de Girona des del 2012, màster en Tecnologia a l'Arquitectura, especialitat en Restauració i rehabilitació d'edificis, per la Universitat Politècnica de Catalunya l'any 2015. Beca Botet i Sisó de la UdG per a treballs de recerca de Batxillerat l'any 2004. Beca de col·laboració a la recerca universitària AGAUR per la Generalitat de Catalunya l'any 2011. Premi al millor projecte final de carrera d'Arquitectura de la UdG l'any 2013. Dues beques de treball al Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya els anys 2016 i 2017. Actualment arquitecta del Servei de Monuments de la Diputació de Girona des de l'any 2019. A banda de la vessant patrimonial, gran part de la dedicació laboral també és centrada en l'elaboració de projectes d'obra nova i reforma, com la nova seu del Col·legi de Metges de Girona (2020) o en la participació en exposicions efímeres com Temps de Flors de Girona o el festival Lluèrnia d'Olot (*Nit de Bresca* va ser obra finalista als premis d'arquitectura 2014 en la categoria d'efímers, i premi nacional *Emporia* d'arquitectura efímera per a la millor il·luminació l'any 2015; *La llum del Fènix* va ser també seleccionada pels premis nacionals *Emporia* d'arquitectura efímera el mateix any).